

Олександр ЛУЦЬКИЙ

ІНСТИТУТ СУСПІЛЬНИХ НАУК АН УРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 80-х – НА ПОЧАТКУ 90-х РОКІВ XX СТОЛІТТЯ: ПОШУКИ НОВИХ ОРІЄНТИРІВ¹

Зроблено спробу означити основні напрями науково-організаційної і громадсько-політичної діяльності співробітників єдиної академічної багатопрофільної науково-дослідної гуманітарної установи в західному регіоні України в період від “перебудови” до здобуття незалежності України (1985–1991). Велику увагу приділено виборам директора в 1989 р. як одній з відправних точок трансформації суспільної свідомості науковців інституту, що створила умови для активізації їхньої громадської позиції.

Ключові слова: Інститут суспільних наук, відділи, співробітники, директор, вибори, громадська активність, науковий пошук.

Із другої половини 80-х років найважливішою обставиною, яка докорінно змінила життя інституту, його науково-організаційну діяльність, а згодом навіть і саму назву, була кардинально інша політична ситуація у країні, спричинена т. зв. “перебудовою”. Під її гаслами правляча у СРСР партійна верхівка на чолі з М. Горбачовим намагалася подолати наростання кризових явищ у всіх державно-партійних і господарських структурах, реформувати радянську соціально-економічну та політичну системи. Не маючи чіткого бачення того, як підвищити її ефективність, кремлівське керівництво взяло курс на лібералізацію режиму: поширилась гласність й плюралізм у засобах масової інформації, які підірвали радянські ідеологічні штампи, зруйнували офіційну міфологію, створену навколо епох Сталіна і Брежнєва, внаслідок чого система втратила легітимність в очах населення. Під натиском гласності була повністю дискредитована марксистсько-ленінська ідеологія – основа режиму. Обмежена лібералізація економіки, яка не сформувала справжнього ринку і приватної власності, довершила розвал системи, підірвавши її матеріальну базу. Активізація суспільних процесів, формування різноманітних “неформальних” організацій, на зразок “Меморіалу”, Народного руху України за перебудову, народних фронтів у балтійських республіках тощо, а отже, самоуправління, паростків громадянського суспільства, демократизація системи рад прискорили ліквідацію тоталітарної держави і проголошення незалежності України.

Політичні й соціально-економічні зміни, спричинені “перебудовою”, позначилися і на діяльності інституту. На середину 80-х років він мав вісім відділів: філософських проблем духовного життя суспільства, проблем формування

¹ Для підготовки публікації використані за згодою також окремі факти, які зібрала і систематизувала Тамара Галайчак, за що автор їй щиро вдячний.

науково-атеїстичного світогляду, соціальних проблем соціалістичного суспільства, історії соціалістичного будівництва, історії суспільно-політичних рухів, історико-культурних пам'яток, археології західного регіону УРСР (у складі відділу окрема Ужгородська група), історичної лексикографії. А також науково-допоміжні підрозділи: служба науково-технічної інформації і наукова бібліотека. На 1 січня 1988 р. в установі працювало 129 осіб, із них 89 наукових співробітників, серед яких 10 докторів та 45 кандидатів наук. Середній вік науковців у цей період становив: докторів наук – 59,5 років; кандидатів наук – 50; старших наукових співробітників – 50,4; наукових співробітників – 45,3; молодших наукових співробітників – 38,2².

Загалом, у зазначений період інститут відзначався строкатістю кадрів. Тут працювали як вчені з великої літери, які визначали наукове і громадське обличчя установи, інтелектуальний та моральний камертон, що задавав тон його діяльності, так і особи інколи далекі від академічної науки, котрі за багатьма критеріями не відповідали формату наукового співробітника. Стало звичним явищем, коли новоприйняті працівники після одного-двох років роботи в інституті звільнялися, а на їхнє місце приходили нові, які теж, як правило, надовго не затримувалися. Багатьох, особливо молоді, не задовольняли умови праці, оплата, майже повна безперспективність отримання державного житла. Вікова структура кадрів інституту свідчила про його “старіння”. Загалом, рівень кадрового забезпечення наукових досліджень у більшості відділів залишався недостатнім.

Підбір нових працівників часто відбувався без належного врахування рівня і профілю їх фахової підготовки. Середні терміни написання кандидатських та докторських дисертацій залишалися дуже великими. Аспіранти переважно не вкладалися у визначений час. Більшість науковців закінчувала кандидатські дисертації після 7-8 і більше років роботи в інституті. Чимало молодших наукових співробітників без наукового ступеню переобирали по конкурсу на їх посади по три і більше разів. Постійні структурні зміни, переведення співробітників з одного відділу в інший, ініційовані дирекцією, часто не мали нічого спільного з об'єктивними потребами інтенсифікації і поглиблення гуманітарних досліджень.

Особливо важка морально-психологічна ситуація склалася в колективі за часів директорування М. Брика (1982–1988). Якщо його попередник вмів дослухатися до вимог часу – В. Чугайов був людиною вольовою й енергійною, з великим життєвим досвідом, прагматичним розумінням своїх посадових завдань, завжди поєднував турботу про особистий інтерес та інтереси колективу інституту, то М. Брик не вмів відрізнити принципово важливого в діяльності академічної установи від другорядного, переймався дрібницями, через що його не вистачало на вирішення нагальних проблем, найсуттєвіших справ. Перспективної ефективної науково-організаційної програми для вирішення проблем діяльності інституту він не запропонував. Зрештою, жодної нової оригінальної ідеї директор не висловив ні на партійних, ні на профспілкових зборах. При цьому думка співробітників його цікавила мало. Він так і не зміг усвідомити свого реального місця в науковому середовищі та значення інституту як академічної установи, механічно перенісши до нього методи партійного керівництва. М. Брик, ігноруючи думки завідувачів

² Науковий архів Президії НАН України. Матеріали до постанов Президії НАН України. № 307–342. (13.10.–3.11.1999 р.). – Арк. 187.

відділів, провідних вчених та оточивши себе вузьким колом осіб, підмінив наукове керівництво адмініструванням. Він орієнтувався суто на виконання ідеологічних завдань партії, твердо й послідовно відстоюючи утилітарно-політизований підхід до науки, прирікаючи інститут на втрату наукової значимості.

Загалом для середини 80-х років спостерігаємо помітний спад ініціативної діяльності інституту в галузі формування нових перспективних напрямів досліджень, в організації наукової роботи і налагодженні видавничої діяльності, хоча зовнішній вигляд наукового процесу виглядав пристойно. Річні звіти свідчать, що науковців лише у видавництві “Наукова думка” щорічно друкували в середньому чотири-шість монографій або збірників документів загальним обсягом близько ста друківаних аркушів, а також до півтора сотень статей, повідомлень, тез в інших виданнях, зокрема у пресі. Якщо врахувати, що ці цифри охоплювали й науково-методичну (на зразок брошур товариства “Знання”), науково-довідкову, популярну, інформаційну, пропагандистську літературу, то власне наукових досліджень за плановими темами виходило мало. Порівняно регулярно друкувалися в загальноукраїнських періодичних наукових виданнях науковці старшого та середнього покоління (їхні праці потрапляли туди здебільшого через особисті знайомства), але і їх коло було відносно вузьким й нестабільним.

Інститут охопила гонитва за валовими показниками. Працівників щораз більше орієнтували на масове написання доповідних записок, інформаційно-довідкових матеріалів для директивних органів, яких за 1981–1985 рр. колектив подав відповідно 46 і 81. Найбільше на цьому спеціалізувався відділ проблем формування науково-атеїстичного світогляду (54 за 1983–1987 рр.). У жовтні 1987 р. комісія Президії АН УРСР після перевірки наукової та науково-організаційної діяльності Інституту суспільних наук, яку очолював член-кореспондент АН УРСР П. Сохань, вказала на “захоплення колективу надуманими доповідними”³. Так, в інституті Михайло Брик підтвердив свій імідж, про який д-р іст. наук Ярослав Дашкевич пізніше сказав, що хоча він за спеціальністю – економіст, за реальною професією – партійний функціонер⁴. Та по-іншому, очевидно, й не могло бути. Адже до приходу в Інститут суспільних наук М. Брик понад 20 років пропрацював у партійних органах, і за ці роки в нього склався певний стиль керівництва, змінити який було не так легко.

Звичайно, назовні М. Брик намагався діяти в загальному політичному руслі, однак у притаманній для командної системи манері. Вишколений на принципах партійно-масової демагогії невисокого класу, він декларував себе послідовником горбачовських ініціатив демократизації суспільного життя, але практично нічого не робив для їх реалізації. Це негативно позначалося на науковій діяльності й морально-психологічному мікрокліматі в установі. Доволі влучну характеристику еволюції тогочасних засад поведінки директора навесні 1988 р. публічно дала науковий співробітник відділу філософських проблем духовного життя суспільства, канд. філософ. наук Надія Пікулик: “Слід сказати, що в Михайла Васильовича історично склалися декілька гасел. На початку перебудови – «Нехай кожен подивиться на себе». Цим

³ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Протокол засідання Вченої ради Інституту суспільних наук АН УРСР від 9 жовтня 1987 р. – Арк. 162.

⁴ Дашкевич Я. Григорій Ковальчак (1928–1984), історик економіки України. До 10-річчя з дня смерті / Я. Дашкевич // Україна в минулому. – Київ; Львів, 1994. – Вип. 4. – С. 164.

гаслом, без будь-якого розбирання сенсу справи відкидалося будь-яке критичне зауваження. Згодом з'явилося інше – «Будемо думати, будемо радитися». Працівники пересвідчилися, що за цим стояло: дирекція жодних зобов'язань на себе не бере, а розгляд справ відкладається на невизначений час. Тепер з'явилося інше – «На першому етапі я підключатися не буду, щоб мене ніхто не міг ні в чому звинуватити» – так, ніби процес перебудови звільняє керівника від чітко окреслених професійних обов'язків. Але на всіх етапах незмінно функціонує вислів «є вказівка». Досить моторошний для наукової установи вираз»⁵. М. Брик не був налаштований на якісні зміни, прозорість та системність у роботі і з часом все більше віддалявся від колективу.

За таких обставин працівники інституту стали на захист своїх інтересів, підготувавши ґрунт для тих позитивних зрушень, що відбулися в установі за перші роки незалежності України. Питання “перебудови” активно обговорювалися на зборах колективу, засіданнях партійного бюро і профкому, під час яких науковці неодноразово висловлювали зауваження та конкретні пропозиції щодо вдосконалення організації наукового процесу, підвищення якості й ефективності досліджень. У середовищі опозиційно налаштованих до його дій співробітників інституту визріла ідея скористатися рекомендаціями XXVII з'їзду КПРС і січневого (1987) пленуму партії про необхідність запровадження виборності керівників різного рівня як інструментом для усунення з директорської посади людини, яка своїми діями створювала нездорову психологічну атмосферу в колективі, наочно уособлюючи компартійний стиль керівництва з притаманними йому адмініструванням, бюрократизмом, формалізмом, розходженням між словом і ділом тощо. План усунення М. Брика, очевидно, враховував і те, що його позиції як керівника ослабли не лише в інституті, а й у Президії АН УРСР. Про це свідчила постанова загальних зборів відділення історії, філософії і права від 13 січня 1988 р., де констатувалася наявність у діяльності Інституту суспільних наук низки суттєвих недоліків, зокрема науково-організаційних, які стримували перебудову його роботи. У довгому переліку недоліків, які виявила в інституті комісія Президії АН УРСР на чолі із членом-кореспондентом АН УРСР П. Соханем, загальні збори відзначили зокрема недостатню ефективність фундаментальних і прикладних досліджень, відставання їх від сучасних вимог за теоретично-методологічним рівнем, відсутність проблемних, постановочних робіт тощо; а також незабезпеченість низки важливих наукових підрозділів установи висококваліфікованими працівниками, відсутність належної уваги до підготовки докторів і кандидатів наук із пріоритетних наукових напрямів тощо⁶. Вже за два тижні, 27 січня 1988 р., у рішенні Президії АН УРСР “Про роботу з науковою зміною в бюро відділень і установах АН УРСР” Інститут суспільних наук опинився серед тих академічних установ, де не покращується підготовка наукових кадрів. 9 лютого 1988 р. бюро Президії АН УРСР, розглянувши окремо питання “Про віднесення Інституту суспільних наук АН УРСР до першої категорії за оплатою праці працівників”, звернуло увагу М. Брика на недостатню роботу в галузі організації і стимулювання праці. Ще за півтора місяця бюро Президії Академії наук України винесло М. Брикові догану за невиконання планів будівництва нового комплексу приміщень інституту. Ці обставини, що об'єктивно послаблювали посадове становище директора, полегшували

⁵ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 171. – Оп. 1. – Спр. 32. – С. 100.

⁶ ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 62. – Спр. 395. – Арк. 1–65

реалізацію планів його опозиції – більшість членів парткому і профкому на чолі з відповідно В. Масловським і Я. Лялькою, що у своїх діях поклалися на масову моральну підтримку інших працівників.

11 березня 1988 р. після гарячих дебатів на загальних зборах колективу працівники Інституту суспільних наук майже одностайно проголосували за постанову, яка констатувала, що дирекція не виконала умов колективного договору за звітний період⁷. Науковці своїм рішенням де-факто визнали “профнепридатність” М. Брика. Практично відразу колектив зазнав чималого тиску з боку чиновників різних партійних інстанцій, із ЦК КПУ також, об’єднаних особливими корпоративними інтересами і психологією. Від неочікуваного розвитку подій вони відразу агресивно відреагували на позицію щодо колективу інституту, намагаючись усіма засобами відстояти свого висування на керівній посаді. Це було протистоянням різних типів мислення, різних поглядів на майбутнє. Колектив вистояв.

У травні того ж року відкриті партійні збори інституту, детально розглянувши звіт директора про “забезпечення перебудови в установі”, визнали, що “корінної перебудови науково-дослідної роботи у відповідності з вимогами часу в інституті не відбулося”. Постанова зборів констатувала: «Дирекція і особисто комуніст М. В. Брик не визначили пріоритетів фундаментальних і прикладних досліджень та перспективних завдань, внаслідок чого не подолано роздрібленості тематики, не забезпечено міждисциплінарних і міжвідділівських розробок. Директор інституту допустив серйозні помилки в розстановці та вихованні наукових кадрів, в результаті чого в інститут добирались переважно випадкові люди, а провідні напрямки наукових пошуків не забезпечені спеціалістами належної кваліфікації. Не приділялася необхідна увага підготовці наукової зміни, роботі аспірантури. Має місце систематичне невиконання видавничих планів по видавництву «Наукова думка», що не дозволило використати потенційні можливості інституту»⁸. Трохи згодом ці ж недоліки виявила спеціальна комісія Президії АН УРСР по додатковій перевірці діяльності Інституту суспільних наук. 27 червня 1988 р. на засіданні бюро відділення історії, філософії та права АН УРСР вирішили погодитися з основними положеннями висновків комісії, щобільше, рекомендувати “ученим радам установ Відділення разом з партійними бюро звернути увагу на всебічне розширення колективістських начал у керівництві науково-дослідною роботою, науково-організаційній та кадровій діяльності; на розвиток демократизму у науковому житті, на найбільш повне врахування думки наукових колективів”⁹.

Здобувши підтримку, ініціативна група через партійне бюро інституту звернулася у вищі академічні та партійні органи з клопотанням про необхідність зміцнення керівництва установи й дозвіл провести вибори директора. Восени 1988 р. М. Брик був змушений звільнитися.

Вибори кандидата на посаду директора відбулися восени 1989 р. Хоч офіційно претендувало троє: канд. філософ. наук М. Кашуба, д-ри іст. наук Ю. Сливка

⁷ ДАЛО. – Ф. 171. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 114–115.

⁸ Там само. – Арк. 109–110.

⁹ Інститут архівознавства Національної наукової бібліотеки ім. В. В. Вернадського НАН України. – Ф. 251. – Оп. 12. – Спр. 55. – Арк. 82.

і Я. Ісаєвич, однак реально могли розраховувати лише останні. Очевидно, добре розуміючи ситуацію, М. Кашуба – авторитетний фахівець, людина незалежної і принципової вдачі, яка за довгі роки роботи зберегла моральну й наукову репутацію в інституті, зокрема й своїм невмінням “гнутиися” перед посадами, зняла свою кандидатуру. Я. Ісаєвич і Ю. Сливка запропонували доволі подібні програми, спрямовані на кардинальне підвищення науково-організаційної роботи. За підсумками таємного голосування переміг Я. Ісаєвич.

Науковий авторитет Я. Ісаєвича (завідувача відділу історико-культурних пам’яток) в інституті завжди був високим: він мав об’єктивні підстави для перемоги. Ярослав Дмитрович, увесь науковий шлях якого був пов’язаний з Інститутом суспільних наук, не мав великого досвіду в керівництві. Він не відрізнявся яскраво вираженим громадським темпераментом, хоча за молоду певний час обіймав посаду секретаря інститутського комітету комсомолу і в 1962 р. брав участь як делегат у роботі XIV з’їзду ВЛКСМ у Москві. Я. Ісаєвич ніколи не був у КПРС, а найбільша його громадська посада в інституті у 70–80-ті роки – заступник голови профкому, керівник виробничого сектору. Його дотогочасні кар’єрні амбіції як позапартійного, здавалося, не могли виходити далеко за межі посади завідувача інститутського відділу. Він до певної міри добре розумів масштаб свого наукового таланту. Я. Ісаєвич був типом вченого і людини, яка, здавалося, цілком може знайти душевну рівновагу у праці, обмеженій стінами робочого кабінету чи читального залу бібліотеки. При цьому, володіючи фундаментальною, європейського рівня фаховою підготовкою, зокрема і знаннями багатьох мов (англійської, французької, румунської, польської, болгарської тощо), феноменальною пам’яттю, Я. Ісаєвич завжди вирізнявся серед колег широкою, справді глибокою енциклопедичною ерудованістю, причому не лише в царині історії.

Безперечно, багатьох приваблювала й компартійно-ідеологічна незаангажованість вченого, який намагався в міру своїх сил і можливостей дистанціюватися від партійної політики ідеологізації науки. Він послідовно продовжував досліджувати питання середньовічної і ранньомодерної історії України, попри те, що в республіці довгий час шкідливим оголошувався будь-який “відхід” у “старовину”, що, мовляв, призводить до ідеалізації “патріархальщини і церковщини”, а звідси вже один крок до “українського буржуазного націоналізму”. Працівники інституту бачили, що в його працях переважали об’єктивність, глибокий науковий аналіз, а в підходах до висвітлення подій і фактів закладені національні ідеї.

У 70–80-ті роки Я. Ісаєвич плідно вивчав історію українського книгодрукування, відтак багато публікував і виступав на представницьких наукових конференціях. У ці роки він досягнув глибин у досліджуваній тематиці, утвердився у своїх підходах, зробив власні, оригінальні висновки, які не раз суперечили, здавалося, усталеним положенням авторитетних вчених. Глибоке знання фактів та історіографії проблеми, широкого історичного тла дозволило йому внести низку важливих уточнень й усунути похибки в оцінках передісторії виникнення та перших кроків українського друкарства, роботи книговидавничих центрів, репертуарі, техніці виготовлення й оформлення книжкової продукції та шляхів її поширення. Вводячи в науковий обіг величезний фактичний матеріал, Я. Ісаєвич послідовно повертав українському народові те, що в нього намагалися несправедливо

забрати – усвідомлення своєї культурно-історичної значимості. Через це його праці мали не лише наукове, але й загальнокультурне, політичне значення.

Зрозуміло, не всі праці Я. Ісаєвича написані з однаковою новизною і доказовістю. Сучасні дослідники, очевидно, не погодяться з тими поясненнями й оцінками вченого щодо окремих історичних явищ і фактів, які йшли від прийнятих на той час ідеологічних схем. Зрештою, не про все міг говорити до кінця: потрібний був спеціальний (за влучним висловом Ю. Шевельова) “пакувальний матеріал”, щоб донести до читача справжню думку. Таким пакувальним матеріалом для публікації, підготовленого важкою працею дослідження, були цитати з творів класиків марксизму-ленінізму, відповідна термінологія, яку мусів використовувати Я. Ісаєвич.

Однак результати голосування виявилися несподіваними для багатьох прихильників Ю. Сливки. Після усунення М. Брика серед його ймовірних наступників на посаду директора інституту головним претендентом тривалий час розглядали одноосібно лише Ю. Сливку – людину аналітичного, швидкого розуму, нестереотипного бачення світу (будь-які суспільні події він умів побачити по-своєму, даючи їм відразу тонкі й інколи різуче несподівані оцінки) та обережних, нерішучих дій. Він мав очевидні наукові чесноти¹⁰ і сформований з роками образ людини, звичну поведінку якої у ставленні до колег можна означити як комільфо.

Ю. Сливка зарекомендував себе вченим широкого профілю: в перший період наукової діяльності більше уваги приділяв історії рідного Закарпаття міжвоєнного періоду. Згодом, особливо з кінця 60-х років, почав активно вивчати суспільно-політичну історію Західної України того ж хронологічного відтинку – став відомим спеціалістом із цієї проблеми. Багато його теоретичних положень, оцінок та висновків довгий час виражали офіційне бачення проблеми радянською історіографією. Після 1972 р., коли очолив відділ історії та теорії атеїзму, Ю. Сливка активно досліджував і науково обґрунтовував закономірності секуляризаційних процесів у західних областях УРСР. На початку 1979 р., ставши керівником відділу історії соціалістичного будівництва, повернувся до систематичного вивчення питань політичної історії західноукраїнських земель ХХ ст., як високоерудований вчений, який у кращі свої роки міг створити навколо себе клімат інтелектуальної дискусії і плідного наукового пошуку, Ю. Сливка все ж таки не уникнув у працях очевидних кон’юнктурних перекосів, ідеологічної заангажованості. Піддавшись політичному й ідеологічному тиску, вчений йшов на численні компроміси, досліджував наукові проблеми з офіційних позицій, а в пошуках наукової істини часто залишався на півдорозі (зазначимо, що й півшлях до істини – це чимала дистанція в ті часи). Загалом у своїх наукових публікаціях Ю. Сливка традиційно засвідчував високий дослідницький рівень, масштабність мислення, наукову скрупульозність, широту охоплення аналізованих проблем, уміння не тільки бачити предмет дослідження у всій багатогранності зв’язків, а й знаходити в цьому розмаїтті саму суть, й одночасно демонстрував належний стиль викладу – місткий і виразний.

Кандидатуру Ю. Сливки висунуло і лобіювало партійне бюро, члени якого власне й ініціювали та організували вибори кандидатури нового директора,

¹⁰ Див.: Шкраб'юк П. Із книги життя Юрія Сливки / П. Шкраб'юк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць. – Львів, 2000. – Вип. 7: Збірник на пошану професора Юрія Сливки. – С. 3–15.

забезпечивши цим підтримку більшості колективу¹¹. Але від часу усунення М. Брика і дати виборів нового директора минув рік, а за цей час партійне бюро значно втратило свій авторитет у колективі. В умовах, коли демократизація суспільних процесів, які підточували монополію Компартії на всеохопну владу, стала очевидною, партбюро інституту продовжувало діяти строго в руслі рішень вищих партійних органів і Президії АН УРСР, марно сподіваючись, що така позиція пришвидшить вирішення питання про вибори директора і забезпечить у перспективі підтримку його кандидатури на цю посаду.

У березні 1989 р. партійне бюро спершу (2 березня) підтримало офіційну позицію Президії АН УРСР від 27 лютого 1989 р., яка постановою засудила ідею створення Народного руху України за перебудову і рекомендувала ухилитися від організації його осередків у наукових установах, хоча ставлення багатьох інститутських членів КПРС до НРУ було позитивним. А потім (17 березня), коли ініціативна група працівників інституту таки організувала осередок в установі, партбюро абсолютною більшістю голосів (дев'ять – “за”, двоє – “утрималося”) не підтримало цю акцію, вважаючи її недоцільною і несвоечасною та запропонувало групі “припинити свою діяльність”¹². Це спонукало чисельних інститутських прихильників Руху перейти в опозицію до партбюро, з діяльністю якого ототожнювався і Ю. Сливка. В умовах, коли його команда продовжувала “почивати на лаврах”, а деякі її представники й ділити “шкуру невбитого ведмедя”, в інституті заговорили про можливість альтернативи висуванцю партбюро. Кандидатура Я. Ісаєвича – відомого вченого – здавалась багатьом найоптимальнішою. Команда підтримки Я. Ісаєвича, який у травні 1988 р. виїхав у тривале наукове відрядження у США на запрошення факультету слов'янських мов і літератур Гарвардського університету для читання лекційного курсу (він також як співупорядник одночасно брав участь у підготовці до друку томів “Гарвардської бібліотеки давньої української літератури”), оперативно реалізувала конспіраційні мобілізаційно-організаційні заходи, які, серед іншого, й забезпечили перемогу. Вибори кандидатури на посаду директора 26 вересня 1989 р. засвідчили: Я. Ісаєвичу гарантована не лише чимала підтримка в інституті, але й поза його стінами. Кандидатуру Ярослава Дмитровича фактично підтримало керівництво Західного наукового центру АН УРСР, що засвідчував виступ на зборах колективу установи заступника голови центру акад. І. Юхновського. На користь Я. Ісаєвичу була і позиція партійних органів, які продовжували тримати у своїх руках вагомий важелі кадрової політики. Демонстративна відмова присутнього на зборах завідувача відділу науки Львівського обкому Компартії України В. Мельника взяти участь в обговоренні кандидатур, одна з яких – член партії, довголітній голова партійного бюро інституту Ю. Сливка, була більш ніж красномовною. Очевидно, партійні органи не могли вибачити йому активної ролі в усуненні з посади М. Брика.

Загалом вибори пройшли в демократичній, толерантній атмосфері, якій сторони намагалися дотримуватися цивілізованих форм дискусії. Приклад продемонстрували кандидати, які у виступах, намагаючись уникати популізму, всю увагу

¹¹ У січні 1989 р. загальні збори колективу інституту за ініціативою партбюро практично одностайно висунули Ю. Сливку кандидатом у депутати Верховної Ради СРСР // ДАЛЮ. – Ф. 171. – Оп. 1. – Спр. 34. – С. 75.

¹² Там само. – С. 86.

зосередили на обґрунтуванні ефективності своїх програм, а не на критиці програми опонента. В обговоренні виступів Я. Ісаєвича і Ю. Сливки інколи таки траплялися тенденційні, емоційні судження й оцінки, але вони на загальному тлі доброзичливості виглядали швидше виявом крайньої упередженості, ніж адекватної оцінки особистих якостей претендентів. Ті ж намагалися не реагувати на несправедливі закиди, очевидно, слухно списуючи їх на запал виборчої риторики та невміння контролювати емоції. За таких обставин за підсумками таємного голосування, в якому взяли участь 86 співробітників переміг Я. Ісаєвич – саме його програма здобула більшість голосів – 49 (проти – 37); за кандидатуру Ю. Сливки подано 38 голосів, проти – 48. 11 жовтня 1989 р. постановою Президії АН УРСР (№ 330) Я. Ісаєвича затвердили директором Інституту суспільних наук.

За місяць, незважаючи на нове призначення, він повернувся у США. У 1989–1991 рр., до моменту остаточного приїзду Я. Ісаєвича в Україну, його обов'язки виконував Ф. Стеблій. Пізніше цей період, на який припало директорування Ф. Стеблія, Я. Ісаєвич оцінював як переломний в історії інституту¹³.

Вибори кандидатури на посаду директора й обставини, які їм передували, одержали широкий розголос у наукових колах Львова, Києва, інших міст республіки. Це був, очевидно, перший випадок у системі Академії наук УРСР, коли колектив ініціював і забезпечив своєю активною громадською позицією усунення з посади керівника установи особи, яка не відповідала їй за науковими та моральними критеріями, а також запропонував на розгляд бюро відділення історії, філософії та права й Президії АН УРСР свого висуванця з числа працівників.

Громадська активність співробітників інституту не обмежилася стінами інституту. Науковці не могли залишатися осторонь суспільних процесів, які мали доленосне значення для українського народу. З послабленням ідеологічного тиску зростало духовне піднесення в колективі, посилювалася політична діяльність його працівників. Вони брали найактивнішу участь у реформуванні національно-політичної і культурно-освітньої сфер життя, масово долучалися до роботи розмаїтих “неформальних” організацій, товариств, рухів, нерідко виступаючи ініціаторами їх створення. Зокрема Всеволод Іськів, Олександра Захарків, Ольга Кровицька, Ганна Войтів провели велику роботу з підготовки і проведення установчої конференції Товариства рідної (пізніше української) мови, яка відбулася 20 червня 1988 р. у Львові. До першої Ради – керівного органу товариства – увійшли серед інших працівники інституту: О. Захарків, Г. Войтів, М. Косів (науковий співробітник установи у 1989–1990 рр.); головою ревізійної комісії обраний В. Іськів. Конференція затвердила статут товариства як самодіяльної громадської організації, основними завданнями та напрямками діяльності якої були: залучення широких кіл громадськості до популяризації та розширення сфери функціонування рідної мови – виховання постійної потреби в культурному збагаченні, моральному вдосконаленні, глибшому пізнанні рідної мови; сприяння розквіту української мови; надання їй статусу державної; всебічна робота щодо широкого її застосування в діловодстві, рекламі, інформації. Після Установчої конференції почалося створення

¹³ *Ісаєвич Я.* Феодосій Стеблій – історик українського національного відродження / Я. Ісаєвич // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 9: Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стеблія. – С. 16.

первинних осередків товариства, навколо яких об'єднувалися національно свідомі сили суспільства. Активісти Я. Закревська, О. Захарків, Р. Гринько, М. Косів та інші брали активну участь у науково-практичних конференціях, семінарах у Києві та Львові, де обговорювали концепції державного статусу української мови й реформи українського правопису. Завдяки Товариству рідної мови на Львівщині відновлено традиції колядок, гаївок, повернуто із забуття імена багатьох безневинно репресованих письменників, діячів культури і мистецтва. Воно організовувало хвилюючі літературні вечори та наукові конференції, акції із впровадження української мови на підприємствах і збір підписів за надання їй державного статусу, неодноразово піднімало питання української національної символіки¹⁴.

Інститут був одним із фундаторів обласної структури історико-просвітницької правозахисної організації “Меморіал”. У стінах інституту проводили всю підготовчу роботу щодо створення організації – готували і обговорювали відповідні документи. Понад 10 його працівників були співорганізаторами і делегатами обласної установчої конференції “Меморіалу”. В. Голяка, Є. Гриніва, Ю. Зайцева, М. Косіва, Л. Крушельницьку, В. Любашенко, Я. Ляльку, Ю. Сливку, Ф. Стеблія, В. Сусака та інших обрали членами Ради товариства, Є. Гриніва – заступником голови, Л. Крушельницьку і М. Косіва – співголовами правління.

Працівники інституту очолили комісії “Меморіалу”: науково-дослідну – Ю. Сливка і Є. Гринів, редакційно-видавничу – М. Косів, пам'яток культури – Л. Крушельницька, свободи совісті – В. Любашенко. Секцію просвіти й інформації очолив Ю. Зайцев, теоретичної соціології – В. Голяк, емпіричної соціології – М. Сергеев і В. Сусак. Останній також став керівником канцелярії, для якої інститут надав своє приміщення. Ф. Стеблій як в. о. директора інституту спільно з головою Західного наукового центру АН УРСР акад. Я. Підстригачем скерував клопотання на адресу Львівського облвиконкому про реєстрацію організації, яка стала підставою для її подальшої легальної діяльності.

У перші місяці існування обласної організації у приміщенні інституту функціонував консультаційний пункт “Меморіалу”. В інституті готували перші і тривалий час наступні випуски періодичного органу організації “Поклик сумління”. З виготовлених нелегально матриць, перші два випуски газети тиражували у Львівській державній консерваторії у кількості до 30 тис. примірників, а 3–12 випуски – у Вільнюсі. Транспортування і розподіл між організаціями забезпечував В. Сусак.

Науковці інституту виступали ініціаторами й співорганізаторами ексгумації та ідентифікації жертв політичного терору часів тоталітаризму, меморіалізації місць масових розстрілів політ'язнів, перших громадських слухань про політичний тероризм у минулому, мітингу-реквієму пам'яті жертв терору 28 травня 1989 р. та інших політичних мітингів, першого відкритого святкування у Львові Водохреща за участю багатотисячної громади вірних різних конфесій тощо. У травні 1991 р. інститут спільно з обласною організацією “Меморіал” організував першу Міжнародну конференцію “Проблеми переселення і депортації українського і польського населення в 1944–1953 рр.”. У серпні 1991 р. делеговані до “Меморіалу” науковці інституту разом з іншими представниками демократичної громадськості Львова

¹⁴ Не зупинятися на досягнутому, іти далі... // Ленінська молодь. – 1989. – 15 липня.

виступили публічно з протестом проти спроби державного перевороту Державним комітетом із надзвичайного стану у СРСР (ДКНС) (російською мовою – ГКЧП)¹⁵.

На хвилі високої політичної активності львів'ян виник Народний рух України за перебудову – перша опозиційна до наявного режиму масова громадсько-політична організація. Інститут суспільних наук АН УРСР став одним із головних осередків опозиційної роботи та штабом створення Руху на Львівщині, а співробітники установи: В. Іськів, Л. Сенік, Г. Войтів, В. Парубій, Б. Якимович, Є. Жеребецький були серед організаторів Установчої конференції, яка відбулася 7 травня 1989 р. у Пороховій вежі (Будинок архітектора) у Львові. Її відкрив В. Іськів – голова організаційного комітету, і за одноставним схваленням делегатів оголосив установчою. Серед 187 делегатів конференції – працівники Інституту суспільних наук: В. Іськів, Л. Сенік, Г. Войтів, М. Драк, Є. Жеребецький, М. Косів, В. Парубій, М. Хомишин, Б. Якимович. Було прийнято ухвалу конференції про створення Львівської регіональної організації Народного руху України за перебудову, обрано керівні органи – Президію та Раду регіональної організації Народного руху України. Президію очолили проф. О. Влох, член-кореспондент АН України М. Голубець і старший науковий співробітник Інституту суспільних наук Л. Сенік. До складу Ради із 57 осіб від інституту увійшли: В. Іськів, М. Косів, М. Хомишин, Л. Крушельницька, Я. Грицак, М. Сергеев.

Незабаром Народний рух у Львівській обл. налічував 250 тис. членів. Ці люди платили членські внески і реально підтримували організацію. Колектив Інституту суспільних наук АН УРСР другим у Львові (після Інституту прикладного і декоративного мистецтва) створив первинну організацію Руху. 1989 р. у ній було 76 членів.

Співробітники брали участь у створенні первинних організацій Народного руху України і Товариства української мови ім. Т. Шевченка на підприємствах та установах Львова, районних організацій у Хиріві, Старому Самборі тощо.

У 1990 р. молодший науковий співробітник інституту М. Сергеев став одним із фундаторів і головою нової громадської організації – “Російського культурного товариства імені академіка А. Д. Сахарова”, що виникла після розколу російського давнішого “Друзі російської і української культури імені О. Пушкіна”. Нове, виступаючи за збереження і подальший розвиток російської мови і культури в умовах іншомовного середовища, стояло на позиціях категоричного визнання української як єдиної державної мови в Україні. У запропонованій концепції російської національної школи в Україні передбачалася програма поглибленого вивчення української мови, аж до можливості проведення занять із деяких предметів, наприклад історії України, лише українською мовою. “Російське культурне товариство імені академіка А. Д. Сахарова” одним із перших серед російської громадськості виступило на захист міжнаціональної згоди в регіоні, відкинуло як неправдиву заяву Президії Верховної Ради УРСР, ЦК Компартії України, Львівського обкому партії про нібито розгул націоналізму на Львівщині, активно співпрацювало з Рухом, брало участь в акціях “Меморіалу”, Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка тощо, налагодило випуск своєї газети “Русское слово”¹⁶.

¹⁵ Див: Якимович Б. Нагороди “Меморіалу” / Б. Якимович // Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України в 2003 р. Інформаційний бюлетень. Львів, 2004. – С. 139–141.

¹⁶ Сергеев М. До національної згоди / М. Сергеев // Вільна Україна. – 1990. – 11 вересня.

Молоді працівники інституту (Ю. Лукомський, І. Марков, М. Хомишин та ін.), розширяючи межі своєї громадської роботи, стали активістами іншої самодіяльної організації – “Товариства Лева”, створеного у Львові 1987 р. під “дахом” міського комітету комсомолу. Вони брали участь у заходах з упорядкування і збереження занедбаних пам’яток сакрального мистецтва та архітектури Львівщини, зокрема Личаківського цвинтаря, монастиря кармелітів босих, костела Св. Єлизавети у Львові, організації вертепів та гаївок, “зелених” толок у парку “Високий Замок”, вечорів поезії Богдана Ігоря Антонича та Василя Симоненка, добродійних концертів української музики, зборі підписів за надання українській мові статусу державної та мораторію на будівництво атомних електростанцій в Україні тощо.

Співробітники Інституту суспільних наук АН УРСР сприяли відновленню Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ), розпущеного у 1940 р. В ініціативну групу львівських вчених із відродження НТШ входили, крім академіків АН УРСР В. Панасюка, Р. Кучера, І. Юхновського, членів-кореспондентів АН УРСР О. Романіва, М. Голубця, В. Кульчицького, проф. Д. Кривавича, також наукові співробітники Інституту суспільних наук: д-ри наук Ю. Сливка та М. Ільницький, канд. наук Ф. Стеблій, Я. Грицак і колишній співробітник інституту д-р наук Р. Кирчів. Установчі збори товариства, на яких були присутні найповажніші люди Львова, гості із зарубіжних країн, відбулися в жовтні 1989 р. На них прийнято статут і програму товариства, в обговоренні яких взяв участь директор Інституту суспільних наук проф. Я. Ісаєвич. Головою відновленого товариства обрали О. Романіва, а вченим секретарем та редактором “Записок НТШ” став старший науковий співробітник інституту О. Купчинський¹⁷. Серед обраних у 1993 р. дійсних членів гуманітарних відділів НТШ було 13 науковців – тогочасних і колишніх працівників Інституту суспільних наук: Л. Крушельницька, Я. Грицак, Я. Дашкевич, Я. Ісаєвич, О. Купчинський, Л. Коць-Григорчук, Д. Гринчишин, У. Єдлінська, Г. Нудьга, М. Ільницький, Р. Кирчів, М. Вальо, М. Мороз¹⁸.

Я. Ісаєвич був серед ініціаторів створення Міжнародної асоціації українців (МАУ). Організована на установчих зборах наприкінці травня – на початку червня 1989 р. у Геркаланумі поблизу Неаполя, вона стала високоавторитетним об’єднанням, яке сприяло українознавчим студіям у різних країнах світу, координатором. Таємним голосуванням на установчих зборах Я. Ісаєвича обрали головою комісії української бібліографії МАУ.

Інститут суспільних наук доклав зусиль і до впровадження національної символіки. У вересні 1988 р. його співробітники підготували і подали до обкому партії довідку про гімн “Ще не вмерла Україна”, синьо-жовтий прапор і герб тризуб. Сили, опозиційні до режиму, розтиражували її і розіслали по Україні. Власне з цього розпочалася довга і вперта боротьба за впровадження української символіки. Весною 1989 р. матеріали довідки транслювали на хвилях радіо “Свобода”, а автор матеріалу Б. Якимович виступив із доповіддю про національну символіку на засіданнях українського товариства “Славутич” у Москві, культурологічного клубу в Києві та опублікував статтю “До питання про українську національну символіку” в журналі “Пам’ятки України” (1989 р., № 3). До боротьби за офіційне

¹⁷ Відродження храму науки і культури // Ленінська молодь. – 1989. – 26 жовтня.

¹⁸ Див.: Вісник НТШ. – № 5. – С. 7.

визнання національних символів особливо долучилися львів'яни Я. Дашкевич та А. Гречило – наукові співробітники львівського відділення Археографічної комісії АН УРСР (в 1990–1992 рр. – однієї з організаційних ланок Інституту суспільних наук), які в публікаціях кваліфіковано розтлумачили походження та історичні традиції використання жовто-блакитних прапорів, тризуба¹⁹. Не лише науковим, але й неабияким суспільним успіхом А. Гречило стало затвердження (19 лютого 1992 р.) Верховної Ради Малого державного герба України, співавтором якого він був²⁰.

Працівники Інституту суспільних наук Л. Сенік, В. Іськів, В. Парубій, Г. Войтів, М. Сенів, Б. Якимович брали участь у підготовці та виданні перших неформальних львівських газет кінця 80-х років, які готували у Львові у приватних помешканнях, а друкували в Литві накладом 10-15 тис. У червні 1989 р. вийшов перший номер газети “Віче”. Спочатку кілька номерів готувались на квартирі М. Сенів, решта – Г. Войтів. У складі редколегії були Г. Войтів, В. Парубій, Л. Сенік (головний редактор), М. Сенів.

На зламі 80–90-х років надзвичайну активність у перевиданні давніших, але актуальних книг українських авторів, насамперед праць І. Крип'якевича, необхідних для інтенсифікації процесів національного відродження України, розгорнув Б. Якимович. У 1990–1992 рр. він доклав чимало зусиль (упорядкування, примітки і коментарі), щоб у львівських видавництвах багатотисячним накладом вийшли відомі твори видатного вченого: унікальний путівник “Історичні проходи по Львову”, вперше виданий у “Просвіті” 1932 р., та популярний курс “Історія України” 1938 р., котрий, на думку Я. Дашкевича, “належить до кращих досягнень історіографічної спадщини минулого”²¹, а також великий том колективної праці “Історія українського війська” (1936), основним автором концепції та тексту якого теж був І. Крип'якевич²².

Після перемоги демократичних сил у Галичині на весняних виборах 1990 р. дехто із працівників Інституту суспільних наук пішов працювати у владні структури. Михайла Косіва обрали заступником голови Львівського облвиконкому, Володимира Парубія – заступником мера Львова, Всеволод Іськів очолив відділ культури виконкому Львівської міської ради народних депутатів. Обрано депутатами Верховної Ради України М. Косіва, Є. Гриніва, депутатами Львівської обласної ради – В. Іськіва, В. Парубія, М. Драка. Останній був заступником голови депутатської фракції Народного руху та заступником голови комісії обласної ради з питань духовного відродження.

Під впливом суспільно-політичних процесів у країні значна частина співробітників інституту – членів КПРС, не чекаючи припинення її діяльності, зреклася членства, подавши заяви про неможливість перебування в партії, яка заплямувала

¹⁹ Якимович Б. До історії видань творів Івана Крип'якевича на початку 90-х років ХХ ст. / Б. Якимович // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 671

²⁰ Прес Реліз: 20-ліття львівського відділення Інституту археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ (1992–2012)[Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.arheos.lviv.ua/ua/newdetails/33

²¹ Дашкевич Я. Іван Крип'якевич – історик України / Я. Дашкевич // Історія України / [відп. ред.: Ф. Шевченко, Б. Якимович]. – Львів: Світ, 1990. – С. 21.

²² Якимович Б. До історії видань творів Івана Крип'якевича на початку 90-х років ХХ ст. / Б. Якимович // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 670–671.

себе злочинами перед українським народом²³. Цим вони наочно продемонстрували правдиве значення своїх комуністичних переконань. Остаточоно припинила діяльність парторганізація інституту наприкінці літа 1991 р. після ліквідації наслідків спроби державного перевороту у СРСР, який засвідчив антидемократичну і проімперську суть КПРС. У ці дні з легкою душею позбулися партквитків і величезного тягара членства в рядах партії найбільш обережні й помірковані. Хоч серед них були й такі, що під час серпневого путчу 1991 р. намагалися одразу засвідчити свою вірнопідданість компартійним структурам, зокрема через негайну сплату всієї заборгованості з партійних членських внесків. Загалом, не всім вдавалося відразу подолати комплекс вірнопідданого слухняного “гвинтика”, що має тільки виконувати волю партійних та державних органів. І власне такий тип людини, успадкований від тоталітарного режиму, став, як виявилось згодом, чи не основною перешкодою у становленні демократії в Україні.

Для більшості працівників активна заангажованість у громадсько-політичній діяльності не стала великою перешкодою в науковій роботі. Навпаки, нові суспільно-політичні умови, спричинені т. зв. “перебудовою”, значно розширили можливості для творчості. Демократичні перетворення другої половини 80-х років піднесли культурне життя України на якісно новий рівень, зробили його розмаїтішим, повнокровнішим. Процес повернення цілих пластів забороненої і замовчуваної національної культурної спадщини, започаткований літературою, незабаром поширився на інші сфери, зокрема й історію. Реабілітувались “відлучені” вчені: М. Грушевський, В. Антонович, М. Костомаров, Д. Дорошенко, С. Томашівський, М. Кордуба, І. Кривецький та інші – до читача повертались їхні праці. Гуманітарна наука, як і вся духовна культура, почала набувати рис втраченої цілісності. Вона вступила в час відродження, звільнення від обмежень обов’язкової ідеологізації, підпорядкованості інтересам політичної кон’юнктури. Розширився доступ до зарубіжної історіографії, з’явилася можливість ознайомлюватися з раніше маловідомими в Україні працями вчених із діаспори (І. Лисяка-Рудницького, Р. Шпорлюка, Б. Кравченка, О. Субтельного, Г. Грабовича тощо). І хоча значна частина працівників інституту обмежувалася вивченням праць представників української діаспори, надрукованих за кордоном українською мовою, і лише дехто сповна використовував величезний масив закордонної історичної літератури різних жанрів і різними мовами, сам факт доступу до них ставав для багатьох моментом істини. На їхніх очах швидко руйнувалися старі цінності й активно формувались інші. Завдяки цьому науковці інституту поступово вийшли з того тлумачення історичних подій, яке їм насаджувала радянська історіографія.

Але не всі змогли легко відмовитися від усталених за багато років поглядів і позицій, позбутися догм та стереотипів минулого, органічно сприйняти найновіші

²³ У листопаді 1989 р., коли остаточний крах компартійного панування для багатьох у СРСР ще не видавався очевидним, партійну організацію інституту поповнили чотири нові й останні в історії кандидати у члени КПРС, серед них й автор цих рядків (Див.: ДАЛО. – Ф. 171. – Оп. 1. – Спр. 34. – С. 101–103). Сьогодні можу ствердити: мені, що тоді наївно вірив у т. зв. “соціалізм із людським обличчям”, у здатність радянської державної системи самореформуватись і самоудосконалитись, позірне прагнення до чого декларувало тогочасне керівництво КПРС на чолі з М. Горбачовим, бракувало тверезого бачення стану речей і реальної візії на “завтра” (чорновий зразок заяви на вступ зберігся у моєму архіві). Оцінюю вказане рішення як власну моральну й інтелектуальну поразку.

методології міжнародного наукового дискурсу, і в підсумку вийти на якісно новий аналітико-теоретичний рівень осмислення проблем. На початках “перебудови” траплялося, що науковці за інерцією ще довго оглядалися на застарілі ідеологічні схеми, сподіваючись, що вони ще придатні для творення об’єктивної науки. Свідчення цього – низка індивідуальних і колективних монографій, виданих під грифом інституту наприкінці 80-х років. У них ще чітко простежується брак навиків у сфері новітніх теоретико-методологічних підходів, упередженість до розмаїття думок. Так, монографія співробітників відділу історії соціалістичного будівництва Ю. Зайцева, В. Іськіва, В. Барана, Т. Галайчак, О. Луцького “Соціальна активність робітничого класу Української РСР (70–80-ті роки)” (1988) написана на підставі великого масиву архівних та опублікованих джерел, матеріалів соціологічних опитувань, зорієнтована на неупереджений, об’єктивний аналіз форм і методів трудової, громадсько-політичної та культурно-пізнавальної діяльності робітників. Однак узагальнення і висновки були переважно тенденційними й заідеологізованими і загалом направлені на обґрунтування панівної концепції про “авангардну роль” робітничого класу у прискоренні соціально-економічного розвитку країни. Неодмінне бажання штучно вивести його в “гегемони” призводило до однобокого висвітлення досліджуваних явищ. Відтак монографія виявилася занадто ідеологізованою, що й визначило втрату до неї інтересу як наукового дослідження. Але треба визнати, що чимало висновків і узагальнень авторів, цілий пласт раніше не опублікованої інформації не втратили наукового значення й до сьогодні. Вони дають ключ до розуміння багатьох складних проблем соціального розвитку українського робітництва 60–80-х років ХХ ст., демонструючи принципове прагнення авторів до більшої об’єктивності в історичних дослідженнях²⁴.

Загалом до масових спроб осучаснення методологічного інструментарію наукових досліджень на зламі 80–90-х років в інституті не дійшло, проте в цей час почався поступовий перехід від поверхової описовості до розробки глибинних процесів, що охоплюють всі пласти суспільного і духовного життя. Для більшості цей перехід відбувся природно й вільно, щобільше, вважаємо, що він повністю відповідав їхньому прагненню до розширення та ускладнення об’єкта досліджень. За порівняно короткий термін вирішити проблеми було практично неможливо. На цьому етапі відбувалося окреслення основних напрямів подальших наукових студій – висвітлення т. зв. “білих плям”. Історики особливо активно розробляли проблеми національного відродження на українських землях ХІХ – початку ХХ ст., національно-визвольного руху ХХ ст.

Здобуття Україною незалежності на початку 90-х років відкрило перед працівниками інституту нові перспективи наукового пошуку, вільного від ідеологічного контролю і цензурних обмежень. Відбулася переорієнтація наукових досліджень відповідно до нового профілю інституту. Колектив зосередив зусилля на вивченні проблем теорії та історії української культури, процесів формування національної самосвідомості, державотворчої діяльності українського народу, політичної історії України, зокрема суспільно-політичного та національно-визвольного руху на західноукраїнських землях в ХІХ–ХХ ст. у контексті загальноукраїнського, західноєвропейського і

²⁴ Соціальна активність робітничого класу Української РСР (70–80-і роки) / Ю. Зайцев, О. Луцький, В. Іськів та ін. / [відп. ред. Ю. Сливка]. – Київ: Наукова думка, 1988. – 248 с.

світового історичного процесів. Продовжував вивчати розвиток філософської думки в Україні, тривали археологічні дослідження західноукраїнського регіону, складання різногалузевих словників української мови, серед них фундаментального словника української мови XVI – першої половини XVII ст. Сферою зацікавлень науковців інституту стали також історія та культура української діаспори.

Нові завдання вимагали нової структури інституту, пошук якої відбувався ще з кінця 80-х років. У 1990 р. на підставі рішення бюро відділення історії, філософії та права АН УРСР від 5 жовтня 1989 р. та Вченої ради інституту від 14 травня 1990 р. про уточнення його наукового профілю в ході “першої хвилі” реорганізації установи та її переорієнтації на комплексне дослідження актуальних проблем історії і культури українського народу були ліквідовані відділи проблем формування науково-атеїстичного світогляду (13 штатних одиниць) та соціальних проблем соціалістичного суспільства (6 штатних одиниць), натомість поновлений в новому складі відділ української літератури, ліквідований у 1975 р. (7 штатних одиниць). Того ж року на виконання постанови Президії АН УРСР від 14 вересня 1989 р. та постанови бюро відділення історії, філософії та права АН УРСР від 16 квітня 1990 р. вирішено організувати в установі новий науково-дослідний підрозділ – відділення Археографічної комісії АН УРСР під керівництвом Я. Дашкевича в складі 5 штатних одиниць²⁵.

Відповідно, кадровий потенціал інституту теж зазнав певних змін. Всього на кінець грудня 1991 р. в інституті налічувалося 127 працівників, серед них 80 наукових співробітників, з яких 12 докторів і 36 кандидатів наук. Середній вік наукових співробітників становив: – 48 років, завідувачів відділів – 57,8, старших наукових співробітників – 50,2 років²⁶.

Одночасно зі структурними і кадровими змінами було уточнено науковий профіль відділів, які одержали нові назви. Відділ новітньої історії (керівник – д-р іст. наук, проф. Ю. Сливка) досліджував новітню історію передусім західного регіону. У коло наукових зацікавлень працівників відділу входило вивчення проблем національно-визвольного руху ХХ ст., питань державності й соборності українських земель, їх суспільно-політичного і культурного розвитку в умовах тоталітаризму. Створений 1990 р. у відділі новітньої історії сектор історичної мемуаристики (завідувач – канд. іст. наук Я. Лялька) розгорнув пошукову і науково-дослідницьку роботу, спрямовану на виявлення в архівах, серед населення документальних свідчень репресивної практики радянської тоталітарної системи проти українського народу. Науковий профіль відділу історії суспільних рухів (керівник – канд. іст. наук Ф. Стеблій) був звужений до дослідження соціальних і суспільно-політичних рухів та громадсько-культурного життя на західноукраїнських землях із кінця XVIII до початку ХХ ст. Якщо на початку головні зусилля більшості працівників були зосереджені на вивченні місця “Руської Трійці” в суспільно-політичному житті українського народу, що дало поштовх до відродження в Україні такої дискримінованої після 1939 р. дисципліни, як шашкевичезнаство, то згодом головним напрямом обрали проблеми національного

²⁵ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Накази з особового складу за 1990 р. № 1–108. – Арк. 50–51, 76–80, 112.

²⁶ Науковий архів Президії НАН України. Матеріали до постанов Президії НАН України. № 307–342 (13.10. – 3.11.1999 р.). – Арк. 89.

руху на західних землях України в кінці XVIII – на початку XX ст., простежуючи його напрями, течії та інституції, основні етапи і форми.

Відділ історії культури (керівник – д-р іст. наук Я. Ісаєвич) зосередив увагу на проблемах історії української культури XII–XVIII ст., вивчаючи питання розвитку освіти, суспільно-політичної і наукової думки в Україні. З 1991 р. більшість співробітників відділу працювала над підготовкою 2-го тому “Історії української культури” – фундаментального видання з проблем українського культурного життя України XIII – першої половини XVII ст.

Відділ археології разом з ужгородською групою (керівник – канд. іст. наук В. Цигилик) досліджував найдавнішу історію Прикарпаття, Волині та Закарпаття від палеоліту до середньовічного періоду, зокрема через вивчення відомих, виявлення нових археологічних пам’яток і на цій основі здійснення наукової реконструкції історії заселення регіону, з’ясування етапів історичного буття його населення у зв’язку з питаннями праслов’янського і праукраїнського етногенезу, виникнення перших державних утворень на цих територіях тощо.

Відділ філософії (керівник – д-р філософ. наук М. Верніков) мав намір поглиблювати дослідження історії української філософської думки, зосередивши увагу на розвитку проблем гуманізму й раціоналізму, з’ясування традицій і тенденцій цього розвитку, висвітлення змісту філософських шкіл різного спрямування. Наприкінці 1990 р. у відділі створено групу релігієзнавства, перед якою поставлено завдання здійснювати філософський аналіз релігійної свідомості в Україні, зокрема в її західному регіоні.

Відділ мовознавства (керівник – д-р філол. наук Я. Закревська) фактично не змінив свого наукового профілю, який десятки років залишається сталим. Це – історія української мови та діалектологія. Відновлений відділ української літератури (керівник – д-р філол. наук М. Ільницький) в 1990 р. розпочав свою діяльність із наукової роботи над темою: “Дослідження проблем розвитку української літератури періоду українського гуманізму (XVI–XVIII ст.), ідейно-художніх пошуків у XIX – перші десятиліття XX ст.”. Згодом внесено уточнення в тематику дослідження і розпочато розробку проблеми: “Література і національна свідомість”, яка охоплювала різні періоди розвитку української літератури, починаючи від давньоукраїнського (IX–XIII ст.) до сучасного, що розглядали з погляду ролі літератури як націотворчого чинника²⁷. Значну увагу приділяли також розгляду українських літературних явищ у контексті загальноєвропейського літературного процесу, проблеми мови і літератури (латиномовність, польськомовність, німецькомовність тощо).

Створювалася можливість концентрації зусиль істориків, археологів, філософів і філологів на комплексних дослідженнях проблем минулого й сучасного України на перетині різних українознавчих дисциплін. У 1991 р. на подання дирекції установи й особисто Я. Ісаєвича постановою Президії АН України від 20 січня 1993 р. інститут реорганізовано і перейменовано в Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича АН України.

Отже, трансформаційний період кінця 80 – початку 90-х років позначився на всіх сторонах життя і діяльності колективу Інституту суспільних наук. У цей період його очолив відомий вчений Я. Ісаєвич. Нагайними завданнями його команди стали:

²⁷ Див. детальніше: Українознавство. Науково-інформаційний бюлетень. – Львів, 1992. – С. 9–12.

корегування профілю установи, вдосконалення її наукової структури і кадрового забезпечення, перегляд дослідницької тематики. Вибори кандидатури нового директора й обставини, які їх супроводжували, – одна з першопричин швидкої зміни свідомості науковців інституту і створення умов для активізації їхньої громадської позиції.

На початку 90-х років інститут розпочав системну перебудову. Відбулося уточнення напрямів і об'єктів дослідження, переосмислено наукові завдання, на озброєння взято сучасні методи наукового аналізу. Зроблено спробу виробити стратегію розвитку, яка б дала можливість оперативно реагувати на суспільні зміни.

Александр Луцкий. Институт общественных наук АН УССР во второй половине 80 – в начале 90-х годов XX века: поиски новых ориентиров²⁸

Сделана попытка определить основные направления научно-организационной и общественно-политической деятельности сотрудников единственного академического многопрофильного научно-исследовательского гуманитарного учреждения в западном регионе Украины в период от “перестройки” до независимости Украины (1985–1991). Большое внимание уделено выборам директора в 1989 г. как одной из отправных точек трансформации общественного сознания научных работников института, что создала условия для активизации их общественной позиции.

Ключевые слова: Институт общественных наук, отделы, сотрудники, директор, выборы, общественная активность, научный поиск.

Oleksandr Luts'kyi. Social Sciences Institute of the Academy of Science of the Ukrainian SSR in the mid-1980s – early 1990s: searching for the new points of reference²⁹

This article highlights the most important directions of academic, organisational and public activities of the Institute employees. The Institute was the only academic multi-profile research liberal arts institution in Western Ukraine. The article covers the period from the beginning of Perestroika to the moment when Ukraine gained its independence (1985–1991). It focuses on the elections of the Institute's director in 1989, which was a launching pad for the transformation processes in the Institute and raised the awareness of Institute's staff.

Key words: the Social Sciences Institute, departments, researchers, director, elections, public activism, academic research.

²⁸ Для подготовки публикации использованы по согласию также отдельные факты, которые собрала и систематизировала Тамара Галайчак, за что автор ей искренне благодарный.

²⁹ In this publication facts gathered and systemised by Tamara Halaichak are used with her kind permission.